

Pregledni rad

Primljen: 2. svibnja 2024.

Prihvaćen: 9. srpnja 2024.

Marta Dujmović, mag. praesc. educ.

Dječji vrtić Grigor Vitez, Split

martadujmovicc@gmail.com

doc. dr. sc. Branimir Menduš

Sveučilište u Splitu

Filozofski fakultet

Branimir.Mendes@ffst.hr

<https://orcid.org/0000-0001-9066-6348>

TRAGOVI PEDAGOŠKIH IDEJA FRIEDRICHA FRÖBELA U DJELU *RUKOVOĐ ZA ZABAVIŠTE ANTONIJE CVIJIĆ (1895.)¹*

Sažetak: Pedagoška koncepcija Friedricha Fröbela (1782. – 1852.) prva je koncepcija institucijskog odgoja u ranom djetinjstvu. Ostavila je veliki trag u povijesti institucijskoga ranog i predškolskog odgoja u svjetskim okvirima. Friedrich Fröbel svoju je pedagošku koncepciju razradio tijekom dužega vremenskog razdoblja. Temeljna načela i pristupe svoje koncepcije detaljno je obrazložio u djelu *Die Menschenerziehung (O odgoju čovjeka)*. Široka pedagoška javnost s oduševljenjem je prihvatila otvaranja dječjih vrtića. Njegove pedagoške ideje naišle su na „plodno tlo“ i kod domaćih pedagoga. Među domaćim pedagogima posebno se ističe Antonija Cvijić ud. Kassowitz (1865. – 1936.), koja je na osnovi vlastite prakse u zagrebačkom dječjem zabavištu te pod utjecajem pedagoških ideja Friedricha Fröbela napisala knjigu *Rukovođ za zabavišta (1895.)*, koja se smatra kapitalnim djelom hrvatske pedagogije druge polovine 19. stoljeća.

Ključne riječi: Hrvatska, institucijski odgoj, odgajatelj, predškolska dob, predškolske ustanove

UVOD

Počeci teorijske pedagogije u Hrvatskoj vezani su za drugu polovinu 19. stoljeća. Tijekom tog razdoblja došlo je do izdvajanja pedagogije iz korpusa filozofije te njezina konstituiranja kao samostalne znanosti. I neki

¹ Rad je proizašao iz diplomskog rada Marte Dujmović.

drugi događaji tijekom navedenog razdoblja također su značajni za razvoj pedagogije. Uvedena je obvezno školsko obrazovanje, u školama se počinje izvoditi nastava na hrvatskom (materinskom) jeziku, otvara se Učiteljska škola u Zagrebu, objavljuje se udžbenik za pedagošku skupinu predmeta (Stjepan Basariček), otvara se prvo dječje zabavište (dječji vrtić), počinje izlaziti pedagoški časopis Napredak i dr. Posebno je značajno sustavnije objavljivanje knjiga i članaka tematski orijentiranih na različita pitanja pedagogije. Interes domaćih pedagoga primarno se odnosio na školsku tematiku, didaktiku te posebne metodike. Međutim, domaće je pedagoge počela zanimati i problematika dječjih vrtića (Mendeš, 2020) koji su se u to vrijeme nazivali dječjim zabavištima. Među domaćim pedagozima interes za problematiku odgojno-obrazovnog rada u dječjim zabavištima posebno je iskazala Antonija Cvijić udana Kassowitz (1865. – 1936.). Njezini pedagoški pogledi, te pogledi ostalih hrvatskih pedagoga na institucijski rani odgoj, formirani su pod utjecajem pedagoških ideja Friedricha Fröbela (1782. – 1852.). Njegovom zaslugom dječji su vrtići „krenuli u osvajanje svijeta“ (Engelbrecht, 1986).

FRIEDRICH FRÖBEL: OSNOVNI BIOGRAFSKI PODATCI

Friedrich Fröbel rođen je 21. travnja 1782. u Oberweissbachu u Turingiji. Smatra se jednim od najznačajnijih i utjecajnijih pedagoga u 19. stoljeću. Pohađao je djevojačku školu, a naknadno i šumarsku. Nakon šumarske škole upisao je medicinu na Sveučilištu u Jeni. Godine 1801. vratio se u svoj obiteljski dom. Došen-Dobud (2019) navodi da je u djevojačkoj školi Fröbel dobio pozornost koju nije mogao dobiti u vlastitoj obitelji te da je ta škola bila kvalitetnija od one koju su pohađali ostali dječaci njegovih godina. Išao je u djevojačku školu te u svojoj autobiografiji piše kako je briljirao u vjeronauku i matematici (Fröbel i sur., 1889). S petnaest godina krenuo je u šumarsku školu. Fröbel je priznao da je drveće bilo njegov prvi učitelj te da nikada neće zaboraviti što ga je sve naučilo (Došen-Dobud, 2019). Fröbel je sa samo devet mjeseci ostao bez majke, o čemu je kasnije i pisao: „Ovaj gubitak predstavljao je težak udarac za mene i utjecao na cjelokupni razvitak moga bića; smatram da je smrt moje majke odlučila manje-više vanjski položaj moga cjelokupnog života“ (Fröbel, prema Zaninović, 1988, str. 169). Kad je imao četiri godine, otac mu se ponovo oženio i dobio dijete.

Družio se s pedagogom Antonom Grünerom te zahvaljujući njemu dobio mjesto učitelja u ogleđnoj školi u Frankfurtu iako prije nije obavljao nikakav sličan posao. Fröbel je bio oduševljen pedagoškim zvanjem te je u pismu bratu rekao da mu se činilo kako je od prvog trenutka otkako je došao raditi u školu znao da je to njegov životni poziv (Zaninović, 1988). Grüner je bio

učenik Johanna Heinricha Pestalozzija, u to vrijeme najpoznatijeg pedagoga, pa se tako Fröbel zainteresirao za pedagošku problematiku i uspio stupiti u kontakt s Pestalozzijem te je na kratko vrijeme otišao kod njega u Švicarsku (Mendeš, 2020). Pestalozzi je u to vrijeme radio u Iverdonu te Fröbel s njim provodi dva tjedna 1805. godine. Posjet je bio kratak, ali Pestalozzi je na njega ostavio snažan dojam. Došen-Dobud (2019) navodi kako je Fröbel odlučio, kad za to bude prilike, ponovo ga posjetiti. Zaninović (1988) piše da je Fröbel nakon godinu dana napustio oglednu školu u kojoj je radio te postaje kućni učitelj. Ponovo odlazi kod Pestalozzija i u njega ostaje čak dvije godine kao njegov suradnik, a sa sobom je poveo i svoja tri učenika. Bio je očaran Pestalozzijem, a ponajviše ga je oduševila njegova igra na otvorenom te je smatra okrepjujućom duševnom kupkom (Seidel, 1883, prema Zaninović, 1988). Vraća se u Njemačku s dvadeset devet godina i tamo se upisuje na Sveučilište u Göttingenu. Nakon samo godinu dana prešao je na Sveučilište u Berlinu, gdje je proučavao prirodne znanosti. Isti autor navodi kako se Fröbelu opetovano vraćala želja za pedagoškim radom te se on 1816. godine definitivno odlučuje posvetiti odgajanju omladine. Sljedeće godine otvara školu za dječake u Keilhauu po ugledu na Pestalozzijevu školu u Iverdonu. U to vrijeme u Europi je došlo do zaključivanja Svete alijanse te Fröbel školu ostavlja svojim bliskim suradnicima i odlazi voditi pedagoške ustanove u Švicarsku. Godine 1836. nakon smirivanja situacije opet dolazi u Njemačku da bi posvetio život odgajanju djece predškolske dobi. Mendeš (2020) navodi kako je Fröbel 1837. godine osnovao prvu predškolsku ustanovu pod nazivom „Ustanova za razvoj stvaralačkih motiva djelatnosti kod djece i mladih“. Ovaj se naziv Fröbelu činio neprihvatljivim te mijenja naziv u „dječji vrtić“. Zaninović (1988) obrazlaže kako je naziv „dječji vrtić“ nastao kao plod njegove mašte jer je smatrao da je dijete kao biljka, škola predstavlja vrt, a učitelj vrtlara. Friedrich Fröbel oženio se Henriettom Wilkelminom Hoffmeister, kćerkom jednog od članova Berlinskoga ratnog vijeća, 1817. godine. Prema pisanjima Fröbela i suradnika (1889), Fröbel je vidio Henriettu prvi put u muzeju te se na prvi pogled oduševio njom. Ona nakon kratkotrajne bolesti umire u svibnju 1839. godine.

Fröbel je za života objavio mnoge tekstove i djela. Njegov prvi tekst bio je *Kratak opis Pestalozzijevih principa odgoja i poučavanja* (Heiland, 1999). U tom djelu Friedrich, iako zadivljen Pestalozzijevim idejama, shvaća kako je njegov sustav nedovršen te želi naučiti što više teorije kako bi nastavio Pestalozzijeve ideje. Jedno od najvažnijih djela koje je objavio za života svakako je „Odgoj čovjeka“. Fröbel je izdao i zbornik pjesmica i raznih igara za majke i djecu te *Nedjeljni list* s parolom „Živimo za našu djecu“. U Njemačkoj otvara velik broj dječjih vrtića te se ženi drugi put, i to sa svojom učenicom Luise Levin u srpnju 1851. godine. Ona nakon njegove smrti nastavlja njegov rad prema metodama vrtića u Keilhauu (Fröbel i sur., 1889). Umire 21. lipnja 1852. godine u sedamdesetoj godini života. Došen-Dobud (2019) navodi kako

se Fröbelu u Blankenburgu, na mjestu na kojem se nalazio prvi „Kindergarten“, podignuo spomenik. Na njegovu nadgrobnom spomeniku nalaze se kocka, kugla i valjak koji su neizostavni dio njegove koncepcije te natpis na kojem piše „Dajte da živimo za našu djecu!“.

PEDAGOŠKA KONCEPCIJA FRIEDRICHA FRÖBELA

Mendeš (2020) navodi da je vodeća ideja Friedricha Fröbela da je čovjek po prirodi dobar. Fröbel također smatra da je čovjek posljednji i najsavršeniji proizvod evolucije. U njemu se pravilnim odgojem otkriva božansko načelo. Smatra da kao što se u biljci skriva snaga koja upravlja njezinim rastom, tako i u čovjeku postoji neka snaga koja omogućava njegov razvitak. Takvo shvaćanje ljudskog bića važan je dio Fröbelovih filozofskih shvaćanja. Polazi od ideje da se dijete rađa dobro i da u njemu ne postoji zlo. Ako dođe do zla, kriv je nepravilan odgoj (Zaninović, 1988). Takav stav prvi je razradio Jean Jacques Rousseau. Rousseauove su ideje dječjega spontanog razvoja zaintrigirale Fröbela te ih je naveo kao svoj pedagoški konceptijski element. Smatrao je da dijete ima pravo i treba biti tretirano kao dijete. Rousseau smatra da postupno uspostavljanje ravnoteže između onoga što je moguće i onoga što dijete želi osigurava djetetu zadovoljenje njegovih potreba (Došen-Dobud, 2019).

Fröbel je svoju koncepciju utemeljio i na Pestalozzijevim idejama i njemačkoj idealističkoj filozofiji. Zaintrigirala ga je i filozofija Friedricha Wilhelma Schellinga i njegova objašnjenja o odnosu između prirode i duha, između spiritualnog i materijalnog. Veliki značaj za Fröbela bilo je i njegovo zanimanje za znanost. Bavio se proučavanjem fizike, matematike, mineralogije, botanike i lingvistike. Zaninović (1988) navodi kako je Fröbel unatoč mnogim idealima ipak bio samostalan duh. Polazeći od navedenog, Fröbel je stvorio osnovu za njegovo shvaćanje čovjeka, prirode i odgoja. U tome leži ideja traganja za općim zakonom fizičkog i moralnog jedinstva, univerzalnog jedinstva i božanskim načelom koje vlada materijom i duhom (Kamenov, 1987). Fröbelova glavna odrednica odgoja naslanja se na dvije filozofske ideje, a to su ideja sveopćeg jedinstva i ideja evolucije. Na taj način objašnjava odgoj i cilj odgoja kojemu pridaje religiozno-mistično značenje. Za razliku od Komenskog, Pestalozzija i Rousseaua, Fröbel prvi naglašava socijalnu komponentu odgoja djeteta. Smatra da dijete prelazi iz animalnog stadija u ljudski tek onda kad stupa u odnos s drugim bićima i kad može surađivati s drugima na zajedničkim ciljevima. S obzirom na to, važno je da odgoj započne u najranijoj dobi djeteta i da bude pravilno usmjeravano. Isti autor navodi kako je Fröbel odgajanje shvatio kao sredstvo kojim se čovjek upućuje kao razumno, inteligentno i svjesno biće da vježba, razvija i oslobodi životni element koji ima. Odgoj treba biti povezan s prirodom jer je ona djetetu omogućila instinkte i nagone. Zbog

toga rani razvitak djeteta ide spontano pa je bolje ne uplitati se kako ne bismo sputavali prirodan tijek razvitka djeteta (Zaninović, 1988).

Fröbel je u svojoj koncepciji zagovarao i određena načela. Autor Zaninović (1988) dijeli ih na prilagođavanje prirodi, samorad, svestranost, jedinstvo nastave i dinamično shvaćanje djeteta. Njegovo shvaćanje o prilagođavanju prirodi zasniva se na njegovim idealističkim i mističnim pogledima. Kamenov (1987) navodi da dijete od prvog dana kad se rodi mora biti shvaćeno, usmjeravano i stavljano u situacije u skladu sa svojom prirodom. Na taj način dijete može svestrano upotrebljavati svoje snage. Nešto suvremeniju podjelu Fröbelovih načela, koje i danas koristimo, opisala je autorica Tovey (2020), a dijeli ih na: slobodu s usmjeravanjem, jedinstvo, povezanost i zajedništvo, usklađenost s prirodom, učenje kroz samoaktivnost i samorefleksiju, značaj igre, kreativnost i snagu simbola, obrazovane i brižne odgajateljce. Sloboda za dijete predstavlja mogućnost samostalnog razmišljanja i emancipaciju. Fröbel naglašava da sloboda ne znači da djeca rade apsolutno sve što žele, nego da moraju biti odgovorna prema drugima i prema prirodi. Važno je naglasiti i Fröbelov stav o jedinstvu. On smatra da učenje uvelike treba biti povezano s dječjim životima i sagledavati se u cjelini.

PEDAGOŠKI SUSTAV ANTONIJE CVIJIĆ

Antonija Cvijić rođena je 16. siječnja 1865. u Zagrebu. Istaknuta je hrvatska pedagoginja druge polovice 19. st. (Došen-Dobud, 2019). Njezina obitelj bila je u rodu s obitelji Fuchs-Lisinski. Obrazovanje je započela u pučkoj školi u Zagrebu. Nakon toga dodatno se obrazovala u Beču (Jerand, 1942). Njezina majka Antonija Cvijić Lukšić bila je osnivačica i vlasnica prvog dječjeg zabavišta osnovanog 1869. godine (Došen-Dobud, 2019). Osnivanje zabavišta bilo je popraćeno u 233. broju „Agramer Zeintuga“. Riječ je bila o privatnom vrtiću koji je otvoren po uzoru na neke slične institucije koje su se iz Njemačke proširile i na ostale zemlje. Objavljeno je kako će u tom vrtiću djeca imati priliku u svojoj dobi zabavljati se i graditi na primjeren način te slagati štapiće i krugove, šivati, plesti i ostalo (Batinić, 2013). Nakon uspješnog rada majka Lukšić imenovala je kćer Antoniju ravnateljicom i tu je funkciju uspješno obavljala čak trinaest godina. Mendeš (2020) navodi kako se nakon udaje morala umiroviti prema tadašnjoj praksi. Nakon nekog vremena suprug joj je obolio te se ona odlučila posvetiti književnom radu. Organizirala je vlastitu knjižaru koju je sama vodila osam godina, a od 1909. aktivno se posvetila književno-kulturnom radu za koji se zanimala sve do kraja života (Maroshi, 2023).

Ubrzo je počela surađivati s časopisima *Smilje*, *Bršljan* i *Napredak*. Svoju prvu knjigu izdala je 1889., a ubrzo nakon toga, točnije 1895., Hrvatski pedagoški zbor poziva je da napiše *Rukovođ za zabavište*. Iste godine pozvana je i izabrana biti dopisna članica Hrvatskoga pedagoško-književnog zbora.

Njezino djelo poslano je i na međunarodnu izložbu u Pariz. *Rukovođ* postaje kapitalno djelo predškolske pedagoške misli u Hrvatskoj (Mendeš, 2020). Iz tog razdoblja postojao je još jedan sličan priručnik naziva *Teorija zabavišta*, ali autor, godina izdanja i nakladnik do današnjeg dana nisu poznati (Došen-Dobud, 2019). Nakon 1908. godine za *Jutarnji list* i *Narodne novine* pisala je kulturno-povijesne članke, eseje, književne ocjene i drugo (Jerand, 1942). Surađivala je i s *Kazališnim listom*, gdje je prevodila opere i operete. Njezine predstave *Krasuljica* i *Demetru u pohode* izvodile su se u hrvatskom kazalištu 1911. i 1912. godine. Istraživački interes bio joj je ilirizam i zagrebačko kazalište. Napisala je više od dvjesto članaka na hrvatskom i njemačkom jeziku u kojima je opisivala zagrebački kazališni, glazbeni i književni život. Maroshi (2023) navodi kako se Cvijić smatra začetnicom romansirane biografije i monografskih izdanja o glumcima. U svom autobiografskom članku naziva *Moja ispovijest* Kassowitz Cvijić istakla je kako joj je tadašnji redatelj Aleksandar Freudenreich namijenio ulogu kazališne konferensijenke. To je značilo da je Cvijić najavljivala ili vodila program tijekom kazališne izvedbe. Sva njezina scenska djela mogu se uvrstiti u žanr prigodnica. To su kratki kazališni dijelovi pisani s namjerom da se obilježi neki važan događaj ili datum nekog pisca, umjetnika ili glumca. Isti autor navodi kako se Cvijić koristila kajkavštinom u svojim scenskim djelima, nastavljajući se tako na ilirce koji su se i dalje pridržavali kajkavštine. Smatra se „posljednjom poilirskom romantičarkom“ (Kassowitz-Cvijić, 1934, prema Morashi 2023). Nastojala je u svojim prigodnicama prenijeti hrvatski domoljubni zanos i duh ilirskog doba. Umrkla je 18. prosinca 1936. u Zagrebu.

ZNAČAJ DJELA RUKOVOĐ ZA ZABAVIŠTE ANTONIJE CVIJIĆ (1895.)

Antonija Cvijić obogatila je hrvatsku pedagogiju svojim djelom *Rukovođ za zabavište*. Napisala ga je na nagovor Hrvatskog pedagoškog književnog zbora u Zagrebu 1895. Cvijić je navela izvore koji su joj poslužili da napiše navedeno djelo, a smatra da su to upravo njezina dugogodišnja praksa u zabavištu i Fischrov *Volkskindergarten*. Njezino iskustvo uistinu je bogato s obzirom na to da ju je majka Antonija Cvijić Lukšić postavila na mjesto ravnateljice odnosno predstojnice zabavišta koje je osnovala 1869. godine. *Rukovođ za zabavište* Antonija Cvijić namijenila je svima onima koji rade u zabavištu, ali i onima koji se pripremaju za taj poziv. Njezina želja bila je da se *Rukovođem* postavi temelj zabavišnoj literaturi u Hrvatskoj. U razdoblju od 1874. do 1899. završilo je u učiteljskoj školi 212 učiteljica za zabavište. Navela je zašto je i sama imala potrebu da napiše ovakvu knjigu.

„Na to me je nukala, prije svega spoznaja da u mnogim zemljama zabavišta brojem i ugledom rastu s toga, što mnogobrojni misionari i misionarke perom šire ideje te čovjekoljubive institucije i time joj

krče put tako, da je zabavište prema želji čuvenog pedagoga Adolfa Disterwega donekle postalo potrebnim faktorom narodnog uzgoja“ (Cvijić, 1895, str. V).

Priručnik je izdan u Zagrebu jer je u to doba predškolski odgoj ondje najviše bio razvijen. Franković (1958) navodi da je tada u Hrvatskoj bilo samo šesnaest zabavišta i sedam čuvališta. U svim navedenim ustanovama bilo je 1541 dijete. Antonija Cvijić ponosila se činjenicom da je prošlo samo četrdeset dvije godine od prvog Kindergartena u Blankenburku do prvoga zagrebačkog gradskog zabavišta. Kao što je navedeno, sačuvana je iz tog vremena još jedna knjiga imena *Teorija zabavišta*, kojoj do današnjeg dana ne znamo autora, izdavača ni godinu izdanja. Među istaknutim pedagogima iz tog doba ističe se i Antun Čuvaj. On je također u to vrijeme obogatio hrvatsku pedagogiju djelom *Rieč o zabavištih*, napisanim 1880. Autor je knjigu razradio kroz devet točaka (Zabavišta u obće, Postanak i razvoj zabavišta, Bitnost zabavišta, Znamenovanje i vrijednost zabavišta, Zadaća zabavišta, Rieč dvie ob odgojnih sredstvih u obće, Odgojna sredstva zabavišta napose, Odnosaj zabavišta prema obitelji te Odnosaj zabavišta prema školi) te je kroz njih obrađena osnovna koncepcija odgojnog rada u zabavištu. Čuvaj definira zabavište kao odgajalište djece koja su napunila treću godinu, ali nisu prešla sedmu godinu života (Mendeš, 2015). Serdar (2013) navodi kako je ova knjižica, iako mala opsegom, namijenjena svim roditeljima i prijateljima hrvatske mladeži. Ista autorica (2017) smatra kako i dalje ostaje nepoznanica zašto sama Antonija Kassowitz Cvijić nigdje ne spominje djela Antuna Čuvaja. *Rukovođ za zabaviše* fröbelovskog je smjera. Cvijić u to vrijeme nije ni imala nikojeg drugog uzora. Svi značajni pedagozi tog vremena, primjerice Diesterwage, zalagali su se za Fröbelove ideje, pa prema tome ni Antonija Cvijić nije mogla misliti drukčije (Došen-Dobud, 2019). *Rukovođ* se dijeli na tri velika poglavlja, a to su:

- Povijest uzgojnih zavoda za malu djecu – prvi odsjek
- Teorija zabavišta – drugi odsjek
- Uređenje zabavišta – treći odsjek.

U prvom odsjeku Cvijić (1895) opisuje cijelu povijest ustanova za malu djecu od generacije Jana Amosa Komenskoga. Budući da je uzor za Antoniju Cvijić bio Komenski, opisuje i Serdar (2013) koja navodi kako temeljne ideje *Materinske škole* Jana Komenskog prepoznajemo u njezinu *Rukovođu za zabavište*. I u njezinu djelu *Ilustrovani ABC* može se vidjeti kako je neke ideje preuzela iz djela *Orbis sensualium pictus* iz 1654., koje je napisao upravo Komenski. U ostatku prvog odsjeka Cvijić (1895) dalje navodi četiri vrste zavoda za malu djecu: pjestovalište, čuvalište, zabavište i pučko ili kombinirano zabavište.

U drugom odsjeku Antonija Cvijić razmatra teoriju odgojno-obrazovnog procesa u dječjim zabavištima. Ona opisuje uzgojnu zadaću zabavišta, igru i igračke, sustav vježbi, „zabavice“, odnosno sustav raznolikih dječjih aktivnosti kao što su pletenje, risanje, građenje, izrezivanje i spajanje, pjevanje i ostalo

(Mendeš, 2020). U ovom poglavlju dolazi do izražaja odgojni sustav Friedricha Fröbela.

U zadnjem odsjeku Cvijić (1895) detaljno je opisala uređenje zabavišta, od unutarnjeg i vanjskog uređenja pa sve do rasporeda sati, uprave zabavišta, božićnih i zaključnih svečanosti.

ELEMENTI PEDAGOŠKE KONCEPCIJE FRIEDRICHA FRÖBELA U DJELU ANTONIJE CVIJIĆ *RUKOVOĐ ZA ZABAVIŠTE*

Friedrich Fröbel promijenio je način gledanja na rani odgoj i obrazovanje. Prepoznao je jedinstvo svih djetetovih potencijala i mogućih sposobnosti, nadarenosti i kreativnosti (Santos, 2012). Smatrao je da svatko tko prepoznaje jedinstvenost, sposobnosti i potencijal svakog djeteta ima pogled na cjelokupan djetetov razvoj. Usprkos mnogim kritikama ostao je važan pedagog koji je bio usmjeren na dijete te su nakon njega mnogi bili nadahnuti i nastavili njegov rad. Jedan od primjera je i Antonija Cvijić, čije je djelo *Rukovođ za zabavište* prožeto Fröbelovim idejama. Fröbel u svojim djelima zahtjeva gledati na dijete kao na biće u razvoju (Zaninović, 1988). Nastavlja kako je puno važnije utjecati na volju djeteta nego na njegov intelekt. Navodi da je prvi najvažniji plan odgoja formiranje karaktera i volje jer je to cilj odgoja. Jedna od važnijih stvari koje ističe jest prilagođavanje djeteta prirodi i njezinim zakonima. To je i jedno od načela koje naglašava te se na njemu razvija njegova pedagoška koncepcija.

Kod samog prilagođavanja prirodi, Fröbel smatra kako bi trebalo oprezno ići za nagonima te piše o četirima nagonima: religijski nagon, umjetnički, nagon rada i nagon spoznavanja. U svakog je djeteta potrebno naglasiti sve fizičke i umne sposobnosti, pa tako i fizički odgoj (Zaninović, 1988). Obrazlaže kako se dijete ne bi smjelo gledati kao odvojeno biće, izolirano za sebe, nego bi se trebalo promatrati kao član društva. Jedino se priroda mora promatrati kao cjelina jer jedino tako dijete može shvatiti da su svi predmeti iz prirode zapravo dijelovi organske cjeline. Na taj način dijete se uči promatranju, razlikovanju boja, imenovanju i slično. I u svojoj autobiografiji Fröbel i suradnici (1889) navode kako se proučavanje prirode mora događati u samoj prirodi, a ne u zatvorenim prostorijama. Iz toga se vidi koliki mu je uzor bio i sami Rousseau jer se on također zalagao za promatranje prirode vani. Navodi kako u svake majke postoji određen istinski nagon koji joj je priroda dala. U vremenu sve brže industrijalizacije smatra kako majka nije imala dovoljno vremena ni znanja da kvalitetno odgoji svoju djecu. Iz tog razloga on se odlučuje na premještanje središta odgoja iz obitelji u dječje ustanove.

Antonija Cvijić imala je slične stavove kao i Fröbel. I ona u *Rukovođu za zabavište* ističe skeptičnost prema tome da roditelji mogu kvalitetno posvetiti vrijeme svojoj djeci koliko to mogu zabavišne učiteljice, pa se i ona zalaže da

se odgoj premjesti u specijalizirane ustanove. Vjeruje da djeca u zabavištima mogu steći puno veću količinu znanja i iskustva nego ako su stalno kući. Ni ona ne spominje individualni razvoj djeteta, već ga promatra u cjelini s drugom djecom. Iako smo danas svjesni nedostatka načina rada u kojem nisu zadovoljene individualne potrebe djeteta, uz nepoštivanje djetetovih prava i nepoštivanje osobnosti djeteta, u ono vrijeme Antonija Cvijić pratila je tadašnja najnovija shvaćanja djeteta i veliki je utjecaj uzela upravo od Friedricha Fröbela. Ne smije se zanemariti da je u to doba ideal bio: davanje, prenošenje znanja i usvajanje znanja reprodukcijom (Došen-Dobud, 2019).

Za razliku od Fröbela, koji je smatrao da je cilj odgoja formiranje volje i karaktera čovjeka, Cvijić (1895) navodi kako je za nju cilj odgoja „da privede dijete što bliže idealu čovjeka, bića, koje na sebi i u sebi sjedinjuje sve vrline, što mogu po našem mnijenju resiti smrtno biće“. Naglašava važnost igre, smatrajući je djetetovim „ozbiljnim radom“. Cvijić (1895) također smatra da djetetova neiskusna duša ne poznaje razlike između dobra i zla te kako slobodna igra može negativno utjecati na dječji tjelesni razvitak. Time se ponovno javlja oprečnost, s obzirom na to da se Cvijić po pisanjima zalagala za rađanje slobode, zadovoljstva i radosti kod djece. Tako se nameće pitanje kako bi se drukčije ostvarile navedene vrijednosti bez slobodne igre (Došen-Dobud, 1979). Antonija Cvijić također se slaže s Fröbelom po pitanju odgoja djeteta i prirode. Ona u *Rukovođu* navodi kako je obavezno da djeca koriste vrt kraj zabavišta i da često idu u šetnje, barem jednom na tjedan (Cvijić, 1895). Tako navodi:

„Ovakovu djecu treba što više voditi u lijepu božju prirodu, i to ako je ikako moguće svake nedjelje barem jedamput. Šetnje su od neprocjenjive uzgojne vrijednosti. Glavno je da se djeca slobodno kreću... pa im se time jačaju pluća i osvježe čitavo tijelo.“
(Cvijić, 1895, str. 228).

U Fröbelovu Kindertagenu djeca su bila podijeljena u tri skupine, a to su:

- mlađa skupina od dvije do četiri godine
- srednja skupina od četiri do šest godina
- najstarija skupina u kojoj su obitavala djeca od šest do osam godina (Došen-Dobud, 2019).

Antonija Cvijić u *Rukovođu* se zalagala za osnivanje više tipova zavoda za malu djecu te ih je podijelila u četiri kategorije:

- pjestovališta,
- čuvališta
- zabavišta i
- pučka ili kombinirana zabavišta (Došen-Dobud, 1979).

Za razliku od Fröbelova Kindertagenu u kojem je najmlađa skupina djece imala dvije do četiri godine, Antonija Cvijić mislila je i na djecu mlađe dobi, pa su u njezino pjestovalište mogla ići djeca s navršenih tek četrnaest dana.

Tamo bi obitavala sve do navršene treće godine života. Mendeš (2013) navodi kako su pjestovališta skloništa za djecu do treće godine života. Još neki od naziva za njega su „dadilišta“, a kasnije se rabio i naziv „kolijevka“. Ideju za pjestovalište Antonija Cvijić preuzela je od Firmina Marbeaua, koji je u Parizu u to doba osnovao „Crech jaslice“. Taj naziv potječe od toga što nas podsjeća na Isusa koji je svoj život započeo u jaslicama na slami (Cvijić, 1895). Prvo su pjestovalište u gradu Zagrebu osnovale 1855. Sestre milosrdnice točno šest godina nakon osnutka prve takve ustanove u Beču (Došen-Dobud, 1995). Cvijić navodi kako su se katoličke crkve i katolički svećenici najviše zauzimali da u pjestovališta smjeste djecu koja su iz siromašnih slojeva društva. U to doba postojale su već 144 takve ustanove u Francuskoj, a u Beču je prvo pjestovalište osnovano 1849. Nakon toga u Zagrebu se osniva pjestovalište na inicijativu Juraja Haulika, tadašnjeg kardinala (Došen-Dobud, 2019). Antonija Cvijić bila je puna senzibiliteta za društvene promjene koje su često osiromašivale obitelji te im je organiziranjem pjestovališta nastojala pomoći u njihovoj situaciji.

Čuvališta su također bila namijenjena cjelodnevnom boravku djece, kako Cvijić (1895) navodi, od sedam sati ujutro pa sve do šest ili sedam sati navečer. U njemu su obitavala djeca od navršene treće godine pa sve do polaska u školu. Čuvalište je radilo svakim danom osim zapovjednim blagdanom i nedjeljom. Došen-Dobud (1979) navodi kako su djeca tu primala neznatnu naknadu, dobivala su hranu, učila pjevati, moliti se i igrati se narodnih igara. Cvijić navodi kako su se djeca tu čuvala od pogubnog utjecaja te da su „velika olakšica za radnički stalež jer rješava majku brige nad djetetom“ (Cvijić, 1895, str. 15). Iz navedenog se vidi kako su čuvališta, za razliku od pjestovališta, imala nekakav odgojno-obrazovni rad.

Zabavišta nisu bila ustanove socijalnog značaja, već su ih pohađala djeca koja su se tamo odgajala po Fröbelovoj metodi odgoja, a to je tjelesno i duševno (Cvijić, 1895). Zabavišta nisu bila otvorena cijeli dan, već su radila do tri ili četiri sata prije popodne i dva do tri sata poslijepodne. Cvijić naglašava kako su bila namijenjeni djeci od navršene treće godine pa sve do polaska u školu, isto kao i kod čuvališta. Djeca bi tu provodila nekoliko sati dnevno, ali ne bi se moglo primiti više od dvadeset djece kako bi im bilo omogućeno što bolje kretanje. Bila su namijenjena svim slojevima pučanstva. Došen-Dobud (1979) navodi kako je Antonija Cvijić bila svjesna da svim slojevima društva nije lako koristiti se zabavištem te ona spominje još jednu vrstu predškolske ustanove koju naziva pučko ili kombinirano zabavište. Zabavišta su bila pod upravom općine, države ili društvene zaklade. Čak su tada i mnogi tvorničari počeli osnivati zabavišta kako bi njihovi radnici mogli tu ostaviti svoju djecu (Došen-Dobud, 2019).

U pučkom ili kombiniranom zabavištu djeca su boravila cijeli dan kao i kod čuvališta. Došen-Dobud (2019) piše da su se djeca u takvim zabavištima obučavala pet ili šest sati dnevno te je tako bio zastupljen pedagoški aspekt.

Djeca su tu dobivala tjelesnu njegu i hranu od školovanih učiteljica u zabavištu. Ista autorica navodi kako smatra da će doći vrijeme kada će čuvališta u potpunosti nestati, a umjesto njih otvorit će se pučka zabavišta.

USPOREDNI PRIKAZ PEDAGOŠKIH IDEJA FRIEDRICHA FRÖBELA I ANTONIJE CVIJIĆ

IGRA

Fröbel je prepoznao jedinstvenost djetetovih sposobnosti i potencijala, njegovu kreativnost i nadarenost te ključnu ulogu igre u njegovu razvoju i učenju. U svojoj knjizi *Odgov djeteta* Fröbel navodi da igra izravno utječe na obrazovanje djece te tako otkriva svoju unutarnju moć. Tijekom igre dijete je u mogućnosti otkrivanja svojih potencijala i učinaka ovisno o vlastitoj volji. U doba kad su djeca s navršenih sedam godina smatrana odraslima, Fröbel je osmislio dječje vrtiće (Santos, 2012). Retter (1979, prema Bognar, 1986) grupirao je Fröbelove igre u tri različite vrste:

- majčinsko pjevanje i milovanje
- igre predmetima i
- igre kretanjem.

Za igre s kretanjem Fröbel je napravio i zbirku igara s glazbom. Cvijić u *Rukovođu* (1895) opisuje drukčiju podjelu Fröbelovih igara, a dijeli ih na:

- tjelesne vježbe
- koračnice s pjevanjem i bez njega
- igre rukama i prstima i
- pokretne igre.

Tjelesne vježbe Cvijić (1895) opisuje kao postupak kojim se poboljšava normalni razvoj tijela. Navodi kako dijete u zabavište dolazi slabog i osjetljivog tijela. Prema tome, u zabavištu se rade odabrane vježbe svaki dan, i to „rano ujutro, zatim poslije duševnog rada, kada su djeca pol sata sjedjela“ (Cvijić, 1895, str. 38). U Fröbelovu vrtiću vježbe se također izvode svaki dan, ujutro i popodne, ali ne više od pola sata. Tjelesne vježbe izvodile su se u klupama u položajima: stajanja, hodanja, skakutanja, trčanja, skakanja i obraćanja. Isto tako, izvodile su se vježbe glavom, trupom, ramenima, laktovima, rukama, prstima i nogama.

Koračnice s pjevanjem i bez pjevanja bile su vježbe koje su omogućavale djeci da jačaju mišiće i poboljšavaju hodanje. Cvijić (1895) navodi i da su ove vježbe imale ulogu i u skladu među djecom u zabavištu, kao i da se među njima pobudi osjećaj za takt. Tako i Fröbel smatra da su ove vježbe iznimno važne za jačanje socijalne integracije (Pounder, 2019). Cvijić je također smatrala da djecu prvo treba osposobiti za pravilno hodanje, a tek onda se igra koračnica može koristiti.

Igre rukama i prstima upotrebljavale su se i kod Antonije Cvijić te Friedricha Fröbela. On je uvrstio ove igre u vrtiće kad se još nije pričalo o tjelovježbi ni u školama. U ovim vježbama vidi se i Fröbelovo nastojanje da se djeca harmonično uzgajaju. Na taj se način kod djece promiče jakost, gipkost te okretnost svih dijelova ruke. Vježbe se može izvoditi laktom, prstima, rukom, noktima, zglobovima i jagodicama te se pritom pjeva i nekakva kratka pjesmica (Cvijić, 1895). Heiland (1999) navodi kako je Fröbel 1844. objavio zbirku pjesama koja se sastoji od pedesetak igara za majke, igara prstićima i raznih pjesmica. Majka bi trebala igrati igru prstima i onda od djeteta tražiti da je ponovi i tako ponavljati dok dijete ne usvoji igru. U Fröbelovoj zbirci *Majka i njezine pjesme o nježnosti* prikazane su mnoge pjesme sličnih riječi i taktova kao što je i Antonija Cvijić opisivala u *Rukovođu*. Iz toga se može zaključiti koliko se ona zapravo oslanjala na Fröbelovu koncepciju.

Pokretna igra počinje u najranijoj dobi djeteta. Mendeš (2020) navodi kako bi i najmanja djeca trebala imati neki predmet uz sebe kako bi njime mogla neometano manipulirati. Cvijić (1895) tako smatra da pokretne igre započinju u najmlađem djetinjstvu te da nagon za društvene pokretne igre nikad ne prolazi. U svakog naroda ima onoliko pokretnih igara da se po njima može prepoznati i karakter pojedinog naroda. U zabavištu su se upotrebljavale pokretne igre:

- hvatanje – u ovim je igrama bitno da dijete što spretnije može skakati i bježati te vježbati što oštroumnije traženje. Cvijić navodi kako su se često igrale igre lovice.
- pogađanje – djeca su tijekom igre morala pogađati razne stvari. Tako su mogla njegovati osjetila i biti osjetljivija u prosuđivanju.
- podražavanje – kod ovih igara podražava se dječje kretanje. Započinju nekakvim poučnim razgovorom ili pripovijetkom. Bitno je ponavljati priču sve dok je djeca u potpunosti ne razumiju. Djeca su oponašala predmete, životinje i ljude.
- kolo – svaki narod ima svoj tradicionalni ples pa su tako i djeca uz najjednostavnije pjesme i pravilno kretanje lijevo i desno plesala kolo. Kolo se dijelilo na jednostavno kolo, sastavljeno kolo i lanac (Cvijić, 1895).

Uz pokretne igre, djeca su često pjevala kratke pjesme prilagođene igri. Taktove pjesme trebalo je usavršiti pa je tako i tekst trebao biti kratak i jasan, a melodija pjesme treba biti prema značenju igre (Cvijić, 1895, str. 54).

Ona je također u svom *Rukovođu za zabavište* dala jasna pravila za izvođenje bilo koje dječje igre, a koja su utemeljena na Fröbelovoj pedagoškoj koncepciji. Pravila je namijenila zabavišnim učiteljicama i onima koje će to tek postati.

- „Nemoj zapovijedati dječjom igrom poput gospodara, već je dijeli sa djetetom kao savjetujući drug“ – to se odnosilo na to da zabavišna učiteljica ne bi trebala miješati se u dječju igru.
- „Budi oprezna u izboru igre“ – svaka igra nije primjerena za svaku dob djeteta, spol ili tjelesnu kondiciju.

- „Pripravi pomno svaku igru“ – smatra da je najbolja „priprava“ za dječju igru upravo pripovijest. U njoj se dijete može upoznati sa svim likovima i dijelovima igre te tako usavršuje igru.
- „Igra neka se češće ponavlja“ – Cvijić navodi kako djeca više uživaju u igri tek onda kad su je dobro naučila i usavršila. Zadatak je učiteljice da igru češće ponavlja, a prije igre priča o igri da vidi jesu li je djeca razumjela.
- „Neka u igrama bude promjene“ – ne smiju se raditi velike promjene jer velike i česte promjene označavaju površnost i nestalnost. Promjene bi trebale biti odmjerene i malene.
- „Katkada neka djeca sama izvode naučene igre“ – zabavište želi djecu učiniti samostalnim. S vremena na vrijeme učiteljica može izabrati neko dijete koje će voditi igru, a ostala se djeca igraju onako kako su je zapamtila.

DAROVI

Cvijić (1895) u *Rukovođu* piše kako je svaka igračka djetetu draga na određeni način jer njome može zadovoljiti nagon za radom. Iako se dijete uvijek rado igra s prijateljima, igračka ga veseli jer se s njom isto zabavlja. Fröbel je u vrtiću dao djeci bazične i jeftine igračke koje se zbog jednostavnog oblika mogu dugo i često upotrebljavati te tako zabavljati djecu. Te igračke odnosno darovi jesu:

- lopta i
- kruglja, valjak i kocka.

Zaninović (1988) drukčije imenuje Fröbelove darove i smatra kako postoji čak šest darova, ali samo su tri osnovna oblika: kugla, valjak i kocka. Postoje razne podjele Fröbelovih darova, pa tako i Došen-Dobud (2019) navodi kako Fröbel razlikuje darove:

- lopta
- loptica
- kugla
- kocka i
- valjak.

Cvijić (1895) smatra kako je lopta tradicionalna igračka. Fröbel već malom djetetu u kolijevci pridaje loptu. Smatra da je lopta ugodna za dijete i svojim oblikom i izgledom. Uz pojedinačne velike i mekane lopte, bilo je povezano po šest mekih loptica u duginim bojama. Njima se prikazivalo micanje lopte u raznim smjerovima te su tako djeca mogla poimati smjerove (Došen-Dobud, 2019). Fröbel smatra da lopta predstavlja simbol čovjekova jedinstva sa svim božanstvima. Došen-Dobud (2019) obrazlaže kako se Fröbel držao Pestalozzijeva uporišta jer je koristio geometrijske oblike darova. Cvijić

(1895) navodi kako su djeca u zabavištima koristila dvije vrste lopte, a to su: vunena i prosta lopta. Ona također smatra da djeca loptom mogu učiti o raznim smjerovima: lijevo, desno, gore, dolje i ostalo. Postoje razne igre koje se igraju vunenom loptom, a uz njih se pjevaju vrlo kratke pjesmice jednostavnog teksta. Djeca su se loptom igrala zajedno ili po dvoje djece, dobacivanjem ili ciljanjem u stalak (Cvijić, 1895, str. 35).

Drugi su darovi kugle, kocke i valjci. Kugle Fröbelu simboliziraju tvrdoću i kretanje. Cvijić (1895) smatra da kugle djeci pobliže približavaju svemir. Fröbelovo je mišljenje kako kocke predstavljaju ideju stabilnosti pa su i one jedne od izabраниh darova. Kocke predstavljaju cjelovitost, mir i mnogoznačne su sa svojim vrhovima, plohamama i bridovima (Došen-Dobud, 2013).

Friedrich Fröbel bio je začetnik svog didaktičkog materijala, ali ga nije sam konstruirao. Ista autorica navodi kako su svoj doprinos njemu dali i: Hermann Goldmann, Franz Schmidt, Luisa Fröbel i ostali. Kocke su bile sastavljene tako da se mogu rastaviti na svoje sastavnice i kasnije ih možemo vratiti u prvobitni položaj. Valjak je također jedan od darova te i njemu pripada određeni simbolički značaj. On predstavlja pozicije i kugle i kocke, odnosno ideju kretanja i stabilnosti (Došen-Dobud, 2013). Ovo nikako nije sav didaktički materijal koji se upotrebljavao, pa uz ova tri geometrijska oblika ubrajamo i kutije sa štapićima, crte, navoje, ogradice, piljke, grašak, kuglice-perle, obručice i papir za preplitanje. Antonija Cvijić (1895) u svom *Rukovođu* detaljno opisuje sva sredstva za rad i način korištenja u zabavištu. Ona navodi kako su ova tri geometrijska tijela u kutiji sa stalkom. „U njoj je složen mali stalak, na koji se mogu tjelesa objesiti, zato ima svako tijelo školjicu, da se može pričvrstiti vrpca i zataknuti štapić“ (Cvijić, 1895, str. 37).

ZABAVICE

Fröbel je smatrao da sve ono što dijete može primijetiti svojim osjetilima, neka mu je omogućeno da i rukama prikazuje. Najznamenitije sredstvo za prikazivanje upravo su ruke. Fröbel dijeli zabavice na zabavice u sastavljanju te zabavice u stvaranju (Cvijić, 1895). Zabavice u sastavljanju one su gdje se djetetu daje gotovo gradivo. Gradivo je obično od tvrde tvari tako da ga dijete može često upotrebljavati bez bojazni da ga uništi. Zabavice u stvaranju one su gdje se djetetu daju stvari koje će igranjem promijeniti oblik, veličinu i obujam tako da se više nikada ne mogu vratiti u prvobitni položaj. Mendeš (2020) daje detaljnu podjelu zabavica:

a) zabavice u sastavljanju

1. skupina tjelesa: građenje
2. skupina ploha: pločice
3. skupina tjelesa: štapići, letvice i kolutići
4. skupina tjelesa: kamenčići, sjemenje

b) zabavice u stvaranju

1. skupina točaka: izbadanja
2. skupina crta: navođenje lančića, risanje, prošivanje, pomicanje niti
3. skupina ploha: prigibanje papira, prepletanje, izrezivanje, slikanje
4. skupina tjelesa: pletenje košarica, spajanje štapića s graškom, modeliranje

Cvijić (1895) navodi kako su se tako pripremljene zabavice upotrebljavale u zabavištu do 1892. nepromijenjeno. Dodaje da bi se nekada nešto trebalo promijeniti jer su primjerice liječnici nekad prigovarali da određene zabavice djeci kvare vid, pa su se mijenjale. Lascardies i Hinitz (2000) objašnjavaju razliku između darova i zabavica. Darovi su bili namijenjeni djeci kako bi učila sve o vanjskom svijetu te je takvo učenje prilagođeno dječjem razvoju. Zabavice su bili unaprijed pripremljeni materijali kako bi djeca vježbala određenu vještinu. Svakakvi predmeti mogu biti zabavice, ali je materijal prikladan djeci i prilagođen je njihovim mogućnostima da ga neometano koriste. Detaljno o zabavicama i njihovoj uporabi napisano je u *Rukovođu za zabavište*. Iz ovog poglavlja primjećujemo kako Cvijić cijeli odgojno obrazovni rad u zabavištima bazira na Fröbelu. Tako dolazi do izražaja odgojni sustav Friedricha Fröbela (Mendeš, 2020).

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

U 19. stoljeću događaju se velike promjene na području ranog i predškolskog odgoja. Nove spoznaje počinju se usredotočivati na to koliko je zapravo rano djetinjstvo važno za dijete. Danas smo navikli na to da većina djece rane i predškolske dobi boravi u vrtićima zbog zaposlenosti roditelja. U vrijeme Friedricha Fröbela specijalizirane ustanove tek su počele s otvaranjem 1837. naziva „Ustanova za razvoj stvaralačkih motiva djelatnosti kod djece i mladih“. Za nju je bio zaslužan sam Fröbel. Naziv mu se nije učinio korektnim pa ga je nakon nekog vremena ispravio u Kindergarten te je tako došlo do naziva koji upotrebljavamo i danas – dječji vrtić. Za svoj rad primio je brojne kritike, ali unatoč tomu naišao je i na mnogo pedagoga koji su se nastavili na njegovu koncepciju. Jedna od njih bila je i poznata hrvatska pedagoginja 19. stoljeća Antonija Cvijić, koja je 1895. izdala djelo *Rukovođ za zabavište* u izdanju Hrvatskoga pedagoško-književnog zbora. Za usmjerenost na predškolski odgoj zaslužna je njezina majka Antonija Cvijić Lukšić, koja je osnovala prvo dječje zabavište 1869. godine u Hrvatskoj. Iz djela *Rukovođ za zabavište* zaključuje se koliko je Antonija Cvijić podupirala Fröbelove ideje te svoju koncepciju skoro u cijelosti bazirala na njegovoj. Došen-Dobud (2019) navela je jednostavno objašnjenje za to. U to vrijeme brojni poznati pedagozi cijenili su Fröbela i zalagali se za fröbelovštinu, prema tome, ni ona nije mogla misliti nikako drukčije. Iako je *Rukovođ za zabavište*

napisan prije više od stotinu godina, neizostavno je djelo hrvatske pedagogije. Njihove pedagoške ideje i danas se mogu primijeniti u predškolskom odgoju. Iz toga se može zaključiti koliko su važne za pedagogiju predškolskog odgoja kroz povijest.

LITERATURA

- Batinić, Š. (2013). Prve riječi o zabavištima u Hrvatskoj. *Dijete, vrtić, obitelj*, 19(71), 7–9.
- Bognar, L. (1986). *Igra u nastavi na početku školovanja*. Školska knjiga.
- Cvijić, A. (1895). *Rukovođ za zabavište*. Naklada Hrvatsko pedagoško-književnoga zbora.
- Došen-Dobud, A. (1979). Rukovođ za zabavište Antonije Cvijić i počeci naše predškolske pedagogije. U J. Marinković (gl.ur.), *Zbornik Pedagoške akademije Zagreb 1919. – 1979.* (str. 81–90). Pedagoško-književni zbor.
- Došen-Dobud, A. (1995). Jedno stoljeće od prvog predškolskog priručnika u Hrvatskoj. *Dijete, vrtić, obitelj*, 1(02), 4–6.
- Došen-Dobud, A. (2019). *Nove slike iz povijesti predškolskog odgoja: prilozi povijesti institucijskoga predškolskog odgoja*. Novi redak.
- Engelbrecht, H. (1986). *Geschichte des Österreichischen Bildungswesens, Erziehung und Unterricht auf dem Boden Österreichs*. Band 4: von 1848. bis zum Ende der Monarchie. Österreichischer Bundesverlag Gesellschaft.
- Franković, D. (1971). Napredak – prvi pedagoški časopis u Hrvatskoj. U D. Franković, M. Ogrizović i D. Pazman (ur.), *Sto godina rada Hrvatskog pedagoško-književnog zbora i učiteljstva u Hrvatskoj* (str. 181–202). Pedagoško-književni zbor.
- Fröbel, F., Michaelis, E. i Moore, H. K. (1889). *Autobiography of Friedrich Froebel*. C.W. Bardeen.
- Fröbel, F. (1895). *Friedrich Froebel's pedagogics of the kindergarten: Or, his ideas concerning the play and playthings of the child* (Vol. 30). D. Appleton.
- Fröbel, F. (1906). *Mother-play and Nursery Songs: With Notes to Mothers*. Lee and Shepard Co.
- Heiland, H. (1999). *Friedrich Fröbel*. Rowohlt.
- Jerand, D. (1942). Život i rad Antonije Kassowitz-Cvijić. *Napredak*, 83(5–6), 179–182.
- Kamenov, E. (1987). *Predškolska pedagogija*. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Lascarides, V. C. i Hinitz, B. S. F. (2000). *History of early childhood education*. Falmer Press.
- Maroshi, D. (2023). Ilirizam i prigodnice Antonije Kassowitz-Cvijić. *Dani Hvarskoga kazališta*, 49(1), 231–250.
- Mendeš, B. (2014). Antonija Cvijić's Attitude to Children's Play in the Work "Rukovođ Za Zabavište" (Kindergarten Handbook). *Croatian Journal of Education*, 16(Sp. Ed. 1), 201–216.
- Mendeš, B. (2015). Počeci institucijskog predškolskog odgoja u Hrvatskoj i njegova temeljna obilježja. *Školski vjesnik*, 64(2), 227–250.
- Mendeš, B. (2013). Od pedagoškog tečaja do sveučilišnog studija. *Dijete, vrtić, obitelj*, 19(71), 2–3.
- Mendeš, B. (2015). *Povijesni razvoj koncepcija obrazovanja odgojitelja predškolske djece u Hrvatskoj do 2005. godine* [doktorska disertacija, Filozofski fakultet].

- Mendeš, B. (2020). *Prema suvremenom dječjem vrtiću: Pedagoška kretanja i promjene u sustavu ranog i predškolskog odgoja u Hrvatskoj*. Hrvatska sveučilišna naklada.
- Nacionalni kurikulum za rani i predškolski odgoj i obrazovanje. (2014). Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta Republike Hrvatske.
- Palmer, J., Bresler, L. i Cooper, D. (2001). *Fifty major thinkers on education: From Confucius to Dewey*. Psychology Press.
- Santos, L. (2012). Friedrich Fröbel i njegov pogled na ulogu djetinjstva. *Djeca u Europi*, 4(7), 31–32.
- Seme-Stojnović, I. i Vidović, T. (2012). *Djeca – čuvari djedovine*. Golden marketing.
- Serdar, E. (2013). Počeci institucionalnog predškolskog odgoja u Hrvatskoj. *Dijete, vrtić, obitelj*, 19(71), 4–6.
- Serdar, E. (2017). *Zagrebačka zabavišta u drugoj polovici XIX. i početkom XX. stoljeća*. Hrvatski školski muzej.
- Tovey, H. (2020). *Froebel's principles and practice today*. Froebel Trust.
- Vrcelj, S. (2019). Majčinstvo – podloga familijarizacije odgojno-obrazovnih ustanova. *Jahr*, 10(1), 109–128. <https://doi.org/10.21860/j.10.1.6>
- Zaninović, M. (1988). *Opća povijest pedagogije*. Školska knjiga.
- Žlebnić, L. (1955). *Opća povijest pedagogije*. Pedagoško-književni zbor.